

# Χαρτογραφία στην Ελλάδα του 19<sup>ου</sup> αιώνα<sup>1</sup>

## Ευάγγελος Λιβιεράτος

Καθηγητής ΑΠΘ, Τμήμα Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών  
Πολυτεχνική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης  
livier@auth.gr

**Περίληψη:** Η χαρτογράφηση του ελλαδικού χώρου πριν την ίδρυση του νέου Ελληνικού κράτους αλλά και μετά, σε όλη τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα, αποτελεί ένα μείζον ζήτημα, το οποίο δεν έχει μελετηθεί ακόμη στο εύρος και το βάθος που απαιτείται. Μόλις πρόσφατα επιχειρήθηκε μια συστηματική προσέγγιση στο θέμα αυτό, η εξέλιξη του οποίου διακρίνεται σε δύο κυρίως περιόδους, του α΄ και του β΄ μισού του αιώνα αυτού. Στην πρώτη περίοδο έχουμε τις ατυχείς θεσμικές προσπάθειες του Καποδίστρια (1827-1828) και του Κωλέττη (1834) και τη Γαλλική χαρτογράφηση της χώρας, που καλύπτει σχεδόν όλο το πρώτο μισό του αιώνα με τις δύο χαρτογραφικές παραγωγές του Dérodt (1832 και 1852). Η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται κυρίως από τον εθνογραφικό χαρτογραφικό πυρετό της δεκαετίας του 1870, με κορύφωση τις χαρτογραφικές περιπλοκές γύρω από το Συνέδριο του Βερολίνου (1878), την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας (1881) και από τις χαρτογραφικές δράσεις που συνδέονται με αυτήν (1883-1887), αλλά και από τις θεσμικές προσπάθειες του Τρικούπη (1889) για την εισαγή συστημάτων χαρτογράφησης της χώρας. Σε όλη αυτή την περίοδο κυρίαρχη είναι η Αυστριακή χαρτογραφική συνδρομή η οποία θα διαρκέσει, σε διάφορα επίπεδα και μορφές, μέχρι το 1917. Οι κυριότεροι σταθμοί της χαρτογραφίας στην Ελλάδα του 19<sup>ου</sup> αιώνα περιγράφονται και αναλύονται συνοπτικά στο κείμενο, μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους, στις αρχές του 20ού αιώνα.<sup>2</sup>

## Το χαρτογραφικό α΄ μισό του 19ου αιώνα

### *Lapie – Leake – Weiss – Dérodt – Aldenhoven*

Όσες απόπειρες χαρτογράφησης της χώρας επιχειρήσε το νεοελληνικό κράτος, από την ίδρυσή του και μέχρι τα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα, ήταν τελικά ...*έργα παράβολα και*

---

1 Το κείμενο βασίζεται σε δύο διαλέξεις του συγγραφέα, που δόθηκαν στο Δημαρχείο Βόλου, στις 6 Δεκεμβρίου 2011 και στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής στην Αθήνα, στις 5 Φεβρουαρίου 2012, στο πλαίσιο των επετειακών εκδηλώσεων που οργάνωσαν ο Δήμος Βόλου και τα ΓΑΚ Μαγνησίας για τα 130 χρόνια από την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας (1881-2011). Βλ. επίσης τη σχετική ιστοσελίδα “Mapping Greece in 19<sup>th</sup> century” στον ακαδημαϊκό ιστοχώρο του συγγραφέα [http://cartography.web.auth.gr/Livieratos/fil/Mapping\\_GR\\_19th.html](http://cartography.web.auth.gr/Livieratos/fil/Mapping_GR_19th.html) (ανάκτηση 16/12/2014).

2 Για περισσότερα βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2009, *Χαρτογραφικές Περιπέτειες της Ελλάδας, 1821-1919*. Αθήνα: ΕΛΙΑ – ΜΙΕΤ.

εις αποτυχίαν καταδεδικασμένα.<sup>3</sup> Και οι δύο πρώτες σοβαρές προσπάθειες για την εισαγωγή στη χώρα συστημέτων χαρτογράφησης, εκείνη του Καποδίστρια, το 1827-1828, και των Κωλέττη – Mauget το 1834, απέτυχαν στη γεννησή τους, για λόγους γεωστρατηγικών προτεραιοτήτων της Γαλλίας η πρώτη και για λόγους σοβαρών πολιτικών ιδεολογικών αντιπαραθέσεων στους κόλπους της Οθωνικής επιτροπείας η δεύτερη.<sup>4</sup> Αλλά και αργότερα, τουλάχιστον μέχρι την προσπάθεια της Τρικουπικής διακυβέρνησης για την ίδρυση σοβαρής χαρτογραφικής υποδομής (1889), το νέο κράτος παραμένει θεσμικά ανενεργό απέναντι στην αναγκαία, για ένα νεοπαγές κράτος, χαρτογραφική κουλτούρα, αλλά και τις πολλαπλά απαραίτητες ανάγκες χαρτογράφησης της χώρας. Για την αναπλήρωση του χαρτογραφικού ελλείμματος του νεοελληνικού κράτους, μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας το 1881, χρησιμοποιούνται τα είκοσι φύλλα του χάρτη της Ελλάδας του 1852, του γαλλικού *Dérôtdte la Guerre*, που ιδρύθηκε το 1688 και σημάδεψε τη χαρτογραφική ιστορία της χώρας μας το α΄ μισό του 19<sup>ου</sup> αι., πριν, κατά και μετά τη διαμόρφωση και την ίδρυση του νέου κράτους (1829, 1832, 1852), αλλά και τα φύλλα του αυστριακού χάρτη του von Scheda, τα οποία απεικονίζουν τα προς βορρά εδάφη εκτός των συνόρων του 1832. Το ενδιαφέρον της αυστριακής αυτής σειράς, η οποία χρησιμοποιείται ευρύτατα, από το 1873 μέχρι την έκδοση του νέου αυστριακού στρατιωτικού Γενικού χάρτη (*Generalkarte*), που άρχισε να τυπώνεται στη Βιέννη από το 1889, ενισχύεται και από το γεγονός ότι την περίοδο εκείνη, προς τα τέλη του 19ου αι., εκτυπώνονται χάρτες, μεταγλωττισμένοι στα ελληνικά, περιοχών και εκτός της τότε επικράτειας, οι οποίες απεικονίζονται επίσης σε οθωμανικούς στρατιωτικούς χάρτες της ίδιας κλίμακας και ακριβώς της ίδιας διανομής φύλλων, όπως οι αυστριακοί και οι ελληνικοί αντίστοιχοι.<sup>5</sup>

Στους τέσσερις χάρτες, οι οποίοι προηγούνται του γαλλικού χάρτη της Ελλάδας του 1852, απεικονίζεται ο γεωγραφικός χώρος, που αντιπροσωπεύει κάθε φορά τις γεωπολιτικές επιδιώξεις των συντακτών τους. Οι δύο πρώτοι της δεκαετίας του '20, του Lapie και του Weiss, που εκδίδονται στο διάστημα μεταξύ της έναρξης της Επανάστασης (1821) και της αναγνώρισης του ελληνικού κράτους (1830), υπονοούν αντίστοιχα γεωπολιτικούς σχεδιασμούς ή σκέψεις της Γαλλίας το 1826

---

3 Κατά τη διατύπωση του Μιχαήλ Χρυσόχου το 1879. Βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2015, “Η ‘χαρτογραφική συγκρότηση’ της Ελλάδας, μεταξύ δύο Καταστροφών, 1897-1922”, στον συλλογικό τόμο του Τμήματος Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών του ΑΠΘ προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Χριστογεώργη Καλτσίκη.

4 Βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2009, ό.π. Επίσης, Ε. Livieratos, 2011, “A new view on the French cartographic mapping footprints in the early life of the new Greek state (1827-1834)”, in the Proceedings of the 25<sup>th</sup> International Cartographic Conference, *Enlightened view on Cartography and GIS*, History of cartography and GI science / CO365, Paris, 3-8 July.

5 Βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2003, “Ο πρώτος επιστημονικός χάρτης της βόρειας Ελλάδας”, στο Ε. Λιβιεράτος (επιμ.) *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση, τέλη 19<sup>ου</sup> – αρχές 20<sup>ου</sup> αι.*, Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.

και της Αυστρίας το 1829. Ο γαλλικός χάρτης του Lapie, σε τέσσερα φύλλα, περιλαμβάνει όχι μόνο τον Μοριά, τη Ρούμελη και τις Κυκλάδες, τα μείζονα γεωγραφικά “θέατρα” της Επανάστασης, στα οποία θα οριστεί το νέο κράτος του 1830, αλλά και τα Επτάνησα, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο (όχι όμως τη Μακεδονία και την Κρήτη), περιοχές, οι οποίες αποτελούσαν το 1826 μια γαλλική εκδοχή για το υπό δημιουργία ελληνικό κράτος.

Τη χαρτογραφική ιστορία της Ελλάδας του 19<sup>ου</sup> αιώνα χωρίζει, στο πρώτο και δεύτερο μισό του, ο χάρτης Carte de la Grèce της γαλλικής στρατιωτικής χαρτογραφικής υπηρεσίας, του Dérôt. Ο χάρτης τυπώθηκε στο Παρίσι το 1852, σε είκοσι φύλλα, ως το τελικό αποτέλεσμα των γαλλικών επιστημονικών χαρτογραφικών εργασιών πεδίου, που άρχισαν το 1829 στο πλαίσιο της *Επιστημονικής Αποστολής των Γάλλων στην Πελοπόννησο*, την *Expédition Scientifique de la Morée*, η οποία ακολούθησε το εκστρατευτικό στράτευμα κατοχής του στρατηγού Maison στο Μοριά, κατά το πρότυπο της προηγούμενης αντίστοιχης επιχείρησης των Γάλλων στην Αίγυπτο.<sup>6</sup>

Μέσα στην τριακονταετία της γαλλικής χαρτογραφικής επιχείρησης στην Ελλάδα, που οδήγησε στον χάρτη του 1852, προηγήθηκε, το 1832, η έκδοση από το Dérôt του χάρτη του Μοριά, Carte de la Morée, σε οκτώ φύλλα. Οι δύο χάρτες αποτελούν τους πρώτους επιστημονικά συντεταγμένους χάρτες του ελλαδικού χώρου, από τη σύσταση του κράτους και μέχρι τη δεκαετία του '60 του 19<sup>ου</sup> αι. Οι γαλλικοί αυτοί χάρτες, γνωστοί ως της *Expédition*, ή χάρτες του Peytier (του χαρισματικού στρατιωτικού τοπογράφου, ο οποίος εφάρμοσε πρώτος την επιστημονική χαρτογράφηση στην Ελλάδα), ή του Pelet (διευθυντή του Dérôt την περίοδο 1830 - 1850),<sup>7</sup> είναι χάρτες *τοπογραφικού τύπου* σε αντίθεση με τους μέχρι τότε χάρτες *ημιτοπογραφικού* τύπου,<sup>8</sup> όπως είναι οι άλλοι αξιοσημείωτοι χάρτες του α' μισού του 19<sup>ου</sup> αι.: στη δεκαετία του '20, των Lapie (Παρίσι, 1826) και Weiss (Βιέννη, 1829) και του Aldenhoven στη δεκαετία του '30 (Αθήνα, 1838), ο οποίος ως παράγωγος χάρτης έχει ως πηγές τους χάρτες των Lapie και Leake (των *Λαπίου* και *Ληκίου*), της *Expédition* (των *κυρίων αξιωματικών* της) και αυστριακών στρατιωτικών χαρτών, όπως αναφέρεται στο υπόμνημα του χάρτη.<sup>9</sup> Ο βαθμός σμίκρυνσης του εδαφικού χώρου στους χάρτες της *Expédition*, ήδη από τον χάρτη του Μοριά, αλλάζει τα μέχρι τότε δεδομένα στις απεικονίσεις του ελληνικού χώρου εφόσον τώρα το 1 εκατοστό στους χάρτες αυτούς αντιστοιχεί σε 2 χιλιόμετρα στο έδα-

6 Μετά την Αίγυπτο και τον Μοριά θα ακολουθήσει αντίστοιχη γαλλική επιχείρηση στην Αλγερία.

7 Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

8 Με τον όρο “ημιτοπογραφικός” χαρτογραφικός τύπος (*carte semitopographique*) ορίζεται χάρτης, η σύνταξη του οποίου δεν στηρίζεται στην επιστημονική γεωδαιτική μεθοδολογία, κύριο στοιχείο της οποίας είναι ο τριγωνισμός, χαρακτηριστικό στοιχείο του χάρτη “τοπογραφικού” χαρτογραφικού τύπου.

9 Βλ. Λιβιεράτος, ό.π.

φος,<sup>10</sup> έναντι των 45 χιλιομέτρων στους χάρτες του Lapie, του Weiss και του Aldenhoven.<sup>11</sup>

Ο αυστριακός χάρτης του Weiss, σε εικοσιένα φύλλα, διαφορετικής γεωπολιτικής επιδίωξης εκείνη την εποχή (1829), από εκείνης που υπονοείται στο γαλλικό χάρτη του 1826, απεικονίζει το σύνολο των ευρωπαϊκών περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις οποίες περιλαμβάνονται όλες οι εκτάσεις όπου θα απλωθεί αργότερα ο γεωγραφικός χώρος της εθνικής ολοκλήρωσης στο πλαίσιο της “Μεγάλης Ιδέας”, όπως θα προδιαγραφεί από τον πρώτο συνταγματικό πρωθυπουργό της Ελλάδας Ιωάννη Κωλέττη στην ιστορική περί “αυτοχθόνων” και “ετεροχθόνων” ομιλία του στην Εθνοσυνέλευση στις 14 Ιανουαρίου 1844.<sup>12</sup>

Στους δύο επόμενους χάρτες της δεκαετίας του '30, ο μεν γαλλικός της *Expédition* (1832) περιορίζεται αυστηρά στο Μοριά, ενώ ο “ελληνικός” του Aldenhoven (1838) υπαινίσσεται με επισημότητα την πρώτη φάση της ελληνικής διεκδίκησης του γεωγραφικού χώρου της εθνικής ολοκλήρωσης. Ο γαλλικός χάρτης του Μοριά, σε οκτώ φύλλα, περιορίζεται στην Πελοπόννησο, τα νησιά του Αργοσαρωνικού και σε μερικά των Κυκλάδων. Ο χώρος που απεικονίζει, αντανακλά τη γαλλική πολιτική και εκείνη των άλλων δύο Μεγάλων Δυνάμεων, τα τέλη της δεκαετίας του '20, η οποία φαίνεται ότι δεν ευνοεί τα πιο εκτεταμένα γεωγραφικά σχέδια του Καποδίστρια, όπως τα ευνοούσε η Γαλλία, πιο γενναιόδωρα, το 1826. Ο χάρτης αυτός, αφού εκδόθηκε στο Παρίσι το 1832, στάλθηκε στην Ελλάδα το 1834 σε μόλις 100 αντίτυπα, για τις ανάγκες του νέου κράτους.

Ο “ελληνικός” χάρτης του γερμανού Aldenhoven, του 1838, ως ο δίγλωσσος (στα ελληνικά και γαλλικά) Χάρτης του Βασιλείου της Ελλάδος, σε οκτώ φύλλα, είναι ένα δώρο στον Όθωνα του στρατιωτικού τοπογράφου και περιηγητή από την Κολωνία. Απεικονίζει όχι μόνο το νέο κράτος, όπως οριοθετήθηκε στη Σύνοδο του Λονδίνου, αλλά και το πρώτο μέρος του γεωγραφικού οράματος της εθνικής ολοκλήρωσης, έξι χρόνια πριν την ιστορική ομιλία του Κωλέττη, εφόσον περιλαμβάνονται και περιοχές εκτός των ορίων του νέου κράτους, όπως τα Επτάνησα, η Θεσσαλία, η Ήπειρος και η Κρήτη (σε ένθετο πλαίσιο). Ο χάρτης συντάχθηκε και εκτυπώθηκε στο Βασιλικό Λιθογραφείο στην Αθήνα από τον πρώτο

---

10 Αυτός ο απλός και εποπτικός τρόπος έκφρασης της χαρτογραφικής κλίμακας χρησιμοποιείται εδώ ως κλίμακα “εκατοστό προς χιλιόμετρο”, κατά την αντίστοιχη βρετανική παράδοση της κλίμακας “inch to mile”.

11 Βλ. Λιβιεράτος, ό.π.

12 Για το πλήρες κείμενο βλ. Επαμ. Κυριακίδης, 1892, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού 1832-1892*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιγγλέση, σελ. 494-500. Ο Κωλέττης χρησιμοποιεί γεωγραφική αναφορά για να “εικονογραφήσει” τη Μεγάλη Ιδέα στην ιστορική του ομιλία: “Διά την γεωγραφικήν αυτής θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρο της Ευρώπης. Ισταμένη και έχουσα εκ μεν δεξιών την Ανατολήν, εξ αριστερών δε την Δύσιν προώρισται να φωτίση δια της αναγεννήσεως αυτής την Ανατολήν ως δια της πτώσεως αυτής εφώτισε την Δύσιν”.

διευθυντή του, το 1835, Andreas Forster σε συνεργασία με τους A. Hüber, I. Μαρκοδήμου, Χρ. Χριστοδούλου και I. Σάρκα. A. Hüber και των I. Μαρκοδήμου, Χρ. Χριστοδούλου και I. Σάρκα. Η επιπλέον ιδιότητα του Forster ως υπουργικού γραμματέα στην επί του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών Σχέσεων Γραμματεία δείχνει ότι ο “επίσημος” χάρτης του Βασιλείου οπτικοποιεί πλέον το θέμα του διεκδικούμενου “εθνικού ζωτικού χώρου”, ήδη από το 1838.

Ο γαλλικός χάρτης της Ελλάδας του 1852 ολοκληρώνει την ελληνική χαρτογραφική περίοδο του α΄ μισού του 19<sup>ου</sup> αι. απεικονίζοντας με αυστηρότητα το χώρο εντός των πρώτων συνόρων του νέου κράτους, αφήνοντας ένα “πιθανό παράθυρο” στα Επτάνησα (θα ενσωματωθούν 12 χρόνια αργότερα). Δεν αφήνει περιθώρια για άλλες γεωγραφικές επεκτάσεις με άλλες περιοχές του “ζωτικού χώρου” της εθνικής ολοκλήρωσης (Θεσσαλία, Ήπειρος, Κρήτη, Μακεδονία), όπως απεικονίζονται στους χάρτες του 1826, του 1829 και του 1838. Το 1852, βρισκόμαστε ήδη στις παραμονές του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856) και των εξεγέρσεων στη Θεσσαλία του 1854, ενώ το 1853 ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος εκδίδει σε συνοπτική μορφή την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεοτέρων*, μια δεκαετία μετά τη συναγωγή της Μεγάλης Ιδέας από την ομιλία του Κωλέττη. Ο Παπαρρηγόπουλος είχε εκδώσει την πρώτη του μελέτη το 1843, απάντηση στον Φαλμεράγιερ, *Περί της εποικήσεως σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησον*,<sup>13</sup> ενώ το 1847 διετέλεσε εκδότης της φιλικής προς τον Κωλέττη εφημερίδας *Εθνική*. Τη δεκαετία του ’40 εκδίδονται και οι “εθνογραφικοί” χάρτες, με ελληνικό ενδιαφέρον, των Šafařík (1842) και Boué (1847),<sup>14</sup>. Με τους χάρτες αυτούς εγκαινιάζεται η “εθνογραφική χαρτογράφηση” γεωγραφικών χώρων της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης.<sup>15</sup>

## Το χαρτογραφικό β΄ μισό του 19ου αιώνα

### *Οι δύο δεκαετίες του 1850 και 1860*

Η δεκαετία του ’50 στην Ελλάδα του 19<sup>ου</sup> αι. είναι μια σχετικά σταθερή πολιτικά περίοδος, με μόνο τέσσερις κυβερνήσεις, σε σύγκριση με τις επόμενες εξαιρετικά παραγμένες δύο δεκαετίες του ’60 και του ’70 κατά τις οποίες, αντίστοιχα, εναλλάσσονται είκοσι και δεκαεπτά κυβερνήσεις. Το 1853 εκδίδεται, σε άτλαντα, ο χάρτης της Ελλάδας του Kierpert (με τη Θεσσαλία, Ήπειρο και τα Επτάνησα), ε-

13 Βλ. επανέκδοση 2004, Αθήνα: Δ. Ν. Καραβία Αναστατικές Εκδόσεις.

14 Βλ. H. R. Wilkinson, 1951, *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool: University Press.

15 Βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2004, “Εθνογραφικές απεικονίσεις της Μακεδονίας του 19<sup>ου</sup> αι.: Θύματα ή θύτες της χαρτογραφίας;”, στο I. Μιχαηλίδης, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.) *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη: Δημοτική Βιβλιοθήκη, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Εθνική Χαρτοθήκη.

κτός των ορίων του τότε Βασιλείου. Το 1856 προσαρτάται τμήμα του όπλου του Μηχανικού στην τοπογραφική υπηρεσία και επιθεώρηση μεταλλείων του υπουργείου Οικονομίας. Αντί της προώθησης του κτηματολογίου, που αποτελεί ζητούμενο από τον Καποδίστρια (1828) και τους Κωλέττη – Maurer (1834), εισάγεται στη χώρα ο θεσμός των υποθηκοφυλακείων. Το 1857 η Διεθνής Επιτροπή των τριών Εγγυητριών Δυνάμεων (Βρετανίας, Γαλλίας, Ρωσίας) ελέγχει το κατά πόσον υπάρχει η δυνατότητα της χώρας να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της σχετικά με το δάνειο, που συνήψε το νέο κράτος το 1832, που έθετε ως εγγύηση τις εθνικές γαίες. Από τον έλεγχο της Διεθνούς Επιτροπής γίνεται, το 1859, για πρώτη φορά ευρύτερα γνωστό το σοβαρό πρόβλημα των αθρόων καταπατήσεων των εθνικών γαιών, το οποίο κρατούν στο σκότος όλες οι μέχρι τότε κυβερνήσεις με συνέπεια τη συνεχή μείωση των εκτάσεων που είχαν περιέλθει στη δημόσια περιουσία μετά το τέλος της τουρκοκρατίας. Το 1860 προσαρτάται τμήμα του Μηχανικού στην υπηρεσία των Δημοσίων Έργων του υπουργείου των Εσωτερικών.<sup>16</sup>

Από τη δεκαετία του '60, όταν και ενσωματώθηκαν τα Επτάνησα στο ελληνικό κράτος (1864), άρχισαν να συγκεκριμενοποιούνται στο κρατικό οικοδόμημα και την κοινωνία, με πιο μεθοδικό και συστηματικό τρόπο, οι ιδέες της εθνικής ολοκλήρωσης στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας. Από τότε, οι ιδέες της εθνικής ολοκλήρωσης καλλιεργήθηκαν και καθιερώθηκαν ως κυρίαρχες στην ελληνική κοινωνία, στο υπόλοιπο του 19<sup>ου</sup> και τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αι. Σημαντική ήταν και η επιρροή του έργου του Παπαρρηγόπουλου, *περί της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, σε σειρά τόμων που εκδόθηκαν από το 1860 μέχρι το 1874. Η έννοια της εθνικής ολοκλήρωσης και η συμπύκνωσή της στη Μεγάλη Ιδέα, εκτός από τα προφανή εθνικά ιδεολογικά συμφραζόμενα, περιέχει και σαφείς γεωγραφικές αναφορές, οι οποίες συγκεκριμενοποιούν “επί του εδάφους” τη νομιμοποιημένη από την ιστορία, όπως τη θεμελιώνει ο Παπαρρηγόπουλος, γεωγραφική επέκταση της Ελλάδας. Στη δεκαετία του '60 κυκλοφορούν ο “εθνογραφικός” χάρτης του Lejean, *Carte Ethnographique de la Turquie d'Europe et des États Vassaux Autonomes* (1861) και εκείνος των “...απτόητων” δεσποινίδων Georgina Muir Mackenzie και Adelina Paulina Irby, *Map of the South Slavonic Countries* (1867),<sup>17</sup> με δυσμενείς απόψεις για την ελληνική Μεγάλη Ιδέα και τα γεωγραφικά συμφραζόμενα της εθνικής ολοκλήρωσης. Το δυσμενές, για τις ελληνικές εθνικές ιδέες, “εθνολογικό” και “εθνογραφικό” διεθνές περιβάλλον της εποχής, όπως φαίνεται και στους σχετικούς χάρτες της δεκαετίας του '40, ενισχύεται από το έργο του Φαλμεράγιερ της προηγούμενης δεκαετίας, στο οποίο απαντά ο Παπαρρηγόπουλος. Παρεμβατικό ρόλο στο θέμα αυτό, προς το διεθνές κοινό, παίζει και το γαλλόφωνο αθηναϊκό

---

16 Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

17 Βλ. Wilkinson, 1951, ό.π.

περιοδικό *Spectateur de l'Orient*, στα μέσα της δεκαετίας του '50, το οποίο διευθύνει ο Παπαρρηγόπουλος, με άρθρα όπως, π.χ., *De l'impopolarité de la cause grecque en Occident*.<sup>18</sup>

Όμως, οι γεωγραφικές έννοιες, όπως συγκεκριμενοποιούνται “επί του εδάφους”, αποκτούν την καθοριστική εποπτική τους μορφή στις “εικόνες της γεωγραφίας”, που δεν είναι άλλο από τους χάρτες! Μετά τον γαλλικό χάρτη του 1852 καμιά άλλη ενδογενής χαρτογραφική δραστηριότητα δεν αναπτύσσει το ελληνικό κράτος, εκτός βέβαια από τις ιδιωτικές εκδοτικές παραγωγές και αναπαραγωγές, παιδαγωγικού και εγκυκλοπαιδικού τύπου, όπως είναι χάρτες σε άτλαντες και παρεμφερή έντυπα, παράγωγες συνθέσεις ξένων προτύπων, όπως π.χ., ανάμεσα σε άλλα, τον Χάρτη της Ελλάδος, *εκ του Άτλαντος του Ηρ. Λαζαρίδου*, Αθήνα, 1860. Από την άλλη πλευρά, συνεχίζονται από ξένους τα ανεξάρτητα χαρτογραφικά προγράμματα πεδίου, όπως είναι η περίπτωση της τοπογραφικής αποτύπωσης των περιχώρων της Αττικής, το 1862, από τον E. Curtius, καθηγητή αρχαιολογίας στο Göttingen και από το 1863 καθηγητή στο Βερολίνο και τον C. von Stranz, ταγματάρχη τοπογράφου του πρωσικού Επιτελείου, η οποία θα εκδοθεί σε χάρτη επτά φύλλων το 1868, ως φύλλα χάρτη της Τοπογραφίας των Αθηνών: *Atlas von Athen* των Ernst Curtius και Johann A. Kaupert, Βερολίνο, D. Reimer, 1878. Τη δεκαετία του '60 εισάγεται στη χώρα η ειδικότητα των “γεωμετρών” (1863), η οποία μετονομάζεται σε “χωρομετρών” το 1867.

### ***Η 10ετία του 1870***

Η πολιτική αστάθεια συνεχίζεται τη δεκαετία του '70, ανάμεσα στην ένταση και τα πάθη του Ανατολικού Ζητήματος,<sup>19</sup> με τους “εθνολογικούς” “εθνοκρατικούς” ανταγωνισμούς, που υποδαυλίζονται απ’ αυτό και απεικονίζονται στους ευρύτατα διαδεδομένους “εθνογραφικούς” χάρτες της εποχής.<sup>20</sup> Η γερμανική χαρτογραφική δραστηριότητα συνεχίζεται και σ’ αυτή την ταραγμένη δεκαετία, με επίκεντρο το αθηναϊκό παράρτημα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, το οποίο ιδρύεται στην πρωτεύουσα το 1874. Το 1875, χρονιά του ρωσοτουρκικού πολέμου και της ελληνικής επιστράτευσης για το αναζωπυρωμένο “Θεσσαλικό” ζήτημα,<sup>21</sup> αρχί-

---

18 Βλ. Wilkinson, ό.π.

19 Ε. Βόγλη, 2003, “Σύντομη επισκόπηση του Ανατολικού Ζητήματος κατά τον 19<sup>ο</sup> αι.: Το ενδιαφέρον για τις ευρωπαϊκές κτήσεις της Τουρκίας”, στο Ε. Λιβιεράτος (επιμ.) *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση, τέλη 19<sup>ου</sup> – αρχές 20<sup>ου</sup> αι.*, Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη. Επίσης, σχετικά με το Μακεδονικό, βλ. Β. Κ. Γούναρης, “Εθνικές διεκδικήσεις, συγκρούσεις και εξελίξεις στη Μακεδονία, 1870-1912”, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα MMA, (<http://www.imma.edu.gr/imma/history/09.html>, επίσκεψη 26/9/2011).

20 Βλ. Λιβιεράτος, 2004, ό.π.

21 Η εξέγερση των Θεσσαλών το 1854, με την ευκαιρία του Κριμαϊκού Πολέμου, απέτυχε λόγω της βίαιης αγγλογαλλικής στρατιωτικής καταστολής των ελληνικών προθέσεων εισβολής στη Θεσ-

ζουν οι υψηλού επιστημονικού και τεχνικού επιπέδου λεπτομερείς πρωσικές τοπογραφικές αποτυπώσεις του λεκανοπεδίου Αττικής και των αρχαιολογικών χώρων εκεί, από ομάδα στρατιωτικών, με επικεφαλής τον λοχαγό τοπογράφο του πρωσικού στρατού J. A. Kaupert. Οι γερμανικές, τοπικής έκτασης, τοπογραφικές χαρτογραφήσεις, που οδηγούν στην σύνταξη τριάντα δύο φύλλων σε σμίκρυνση 1 εκατοστού στο χάρτη να αντιστοιχεί σε 250 μέτρα στο έδαφος, τεσσάρων επιπλέον φύλλων σε σμίκρυνση 1 εκ.προς 125 μέτ. και ένα φύλλο (των Θηβών) σε σμίκρυνση 1 εκ. προς 500 μέτ. Οι υψηλής ποιότητας χάρτες της γερμανικής χαρτογράφησης της Αττικής θα εκδοθούν στη Γερμανία το 1884 ως *Karten von Attika* του J. A. Kaupert. Ως Άτλας, τυπώθηκαν στη Στουτγάρδη και εκδόθηκαν στο Βερολίνο από τον D. Reimer (Ernst Vohsen) το 1900. Είναι οι πρώτες επιστημονικές χαρτογραφήσεις που πραγματοποιούνται στην Ελλάδα, από το 1852, έτος έκδοσης του χάρτη της Ελλάδας του Dérodt και μέχρι τη χαρτογράφηση στη Θεσσαλία, το 1881, για την οριοθέτηση της νέας ελληνικής μεθορίου από τον J. C. Ardagh και τις περιορισμένες ελληνικές χαρτογραφήσεις στη νότια Θεσσαλία του ανθυπολοχαγού Αλέξανδρου Ν. Μαυροκορδάτου το 1887-1889, ενός σπουδαίου τοπογράφου, ο οποίος συμμετείχε στις γερμανικές χαρτογραφήσεις της Αττικής, ήταν επικεφαλής των πρώτων “καθαρά ελληνικών” χαρτογραφήσεων στη Θεσσαλία (1887-1889) και συγγραφέας πολυσέλιδου τοπογραφικού εγχειριδίου (1888), ενώ συμμετείχε και στις συστηματικές χαρτογραφικές εργασίες που άρχισαν στη χώρα το 1889, μετά την άφιξη της προσκεκλημένης από την κυβέρνηση Τρικούπη αυστριακής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα.<sup>22</sup>

Ενώ λοιπόν, στην Ελλάδα του β' μισού του 19<sup>ου</sup> αι., είναι εξαιρετικά περιορισμένη η “πρωτογενής” χαρτογραφία, στην οποία κατά κανόνα υπάγονται οι τοπογραφικοί χάρτες, που προέρχονται άμεσα από αποτυπώσεις επί του εδάφους (όπως ήταν π.χ. της Expédition, το α' μισό του αιώνα), ανθούν στη δεκαετία του '70, οι αμφιλεγόμενοι “εθνογραφικοί” χάρτες,<sup>23</sup> που σχετίζονται με τη χαρτογραφία της εθνικής ολοκλήρωσης και των οραμάτων του “ζωτικού χώρου” εκτός του μικρού Βασιλείου. Οι εθνογραφικοί χάρτες με μεγάλο ελληνικό ενδιαφέρον εστιάζονται στην περίοδο γύρω από τις δύο σημαντικές για την περιοχή διεθνείς Συνόδους, εκείνων της Κωνσταντινούπολης (1876) και του Βερολίνου (1878), από τις οποίες προήλθε και ο πρώτος πυρήνας αναφοράς των εθνογραφικών χαρτών, όπως είναι, π.χ., οι χάρτες του Kiepert (1876), του Stanford (1877), του Synvet (1877) ή του Sax (1878). Των χαρτών αυτών, αφού προηγηθεί ένα πρώτο κύμα, τις δύο πρώτες δεκαετίες του β' μισού του 19<sup>ου</sup> αι., με αντιπροσωπευτικότερους εκείνους των Šafařík, Boué, Lejean και Mackenzie – Irby, θα ακολουθήσει, περί την τελευταία

---

σαλία. Είχε προηγηθεί το 1841 η επίσης άγονη εξέγερσή τους (όπως και των Κρητικών), κατά τη διάρκεια του τουρκοαιγυπτιακού πολέμου.

22 Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

23 Βλ. Λιβιεράτος, 2004, ό.π.



δεκαπενταετία του αιώνα, η δυναμική και με “νέες ιδέες” στο αντικείμενο, Σερβική σχολή με κύριο εκπρόσωπο τον Γορτσενίτς (1889), η ηχηρή Ελληνική απάντηση του Νικολαΐδη (1899) και η εξίσου δυναμική Βουλγαρική “εθνογραφική χαρτογραφική αντεπίθεση” με τον Κάντσεβ (1900).<sup>24</sup>

Στην ξένη σημαντική παραγωγή “εθνογραφικών” χαρτών με ελληνικό ενδιαφέρον, στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος, περίοπτη θέση κατέχει ο διάσημος Heinrich Kiepert (1818-1899).<sup>25</sup> Το 1865, διευθυντής του τοπογραφικού τμήματος της πρωσικής στατιστικής υπηρεσίας, συνεχίζει τα ταξίδια που είχε αρχίσει παλιότερα,<sup>26</sup> με αποτέλεσμα τη σύνταξη του εθνογραφικού Χάρτη της Ευρωπαϊκής Ανατολής (1876). Την περίοδο αυτή έχουμε, από τον Kiepert, τον Άτλαντα της Ελλάδας, τις εθνογραφικές απεικονίσεις με ιδιαίτερο ελληνικό ενδιαφέρον και τον σημαντικό δίφυλλο χάρτη της Θεσσαλίας και Ηπείρου, *Carte de l'Épire et Thessalie*, που εκδόθηκε στο Βερολίνο το 1871, τη χρονιά της έναρξης συστηματικών διανομών των εθνικών γαιών από τη δεύτερη κυβέρνηση Κουμουνδούρου. Ο χάρτης της Θεσσαλίας και της Ηπείρου του 1871, σε σμίκρυνση 1 εκατοστό προς 5 χιλιόμετρα, αναθεωρείται και επανεκδίδεται το 1880, με αναφορές στις ελληνοτουρκικές συνοριακές προτάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου (1878) και επανεκδίδεται το 1897, έτος του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου, με τη χάραξη της νέας, ελαφρά διαφοροποιημένης, συνοριακής γραμμής που επέβαλε η σχετική συνθήκη της Κωνσταντινούπολης.

### ***Χαρτογραφική σχέση Παπαρρηγόπουλου - Kiepert***

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση του Kiepert με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του ιστορικού στον αθηναϊκό *Σύλλογον προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*, που ιδρύεται το 1869. Η πιεστική, αλλά και ουσιαστική, παρέμβαση του Παπαρρηγόπουλου προς τον κορυφαίο και με επιρροή γερμανό γεωγράφο και χαρτογράφο, στο περιβάλλον του Συνεδρίου του Βερολίνου για το Ανατολικό Ζήτημα, απέδωσε θετικούς για την Ελλάδα χαρτογραφικούς καρπούς. Το 1877 αλληλογραφεί μαζί του για την έκδοση

---

24 Βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2013, *Ευρωπαϊκή Χαρτογραφία και Πολιτική: Η περίπτωση της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη*.

25 Το 1845 διευθύνει, ως χαρτογράφος, το Γεωγραφικό Ινστιτούτο της Βαϊμάρης. Η πρώτη του επιστημονική εργασία είναι του 1846, ο *Τοπογραφικός Ιστορικός Άτλας της Ελλάδος και οι Ελληνικές Αποικίες* σε είκοσι τέσσερα φύλλα, που ξανατυπώνεται σε δεκαπέντε φύλλα το 1872. Με περίπου 400 χαρτογραφικά έργα, ένα μεγάλο μέρος των οποίων περιλαμβάνεται σε επιστημονικές του δημοσιεύσεις, ο Kiepert έτυχε ευρύτατης φήμης και αναγνώρισης (βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2001, “Εισαγωγικά σχόλια στη γερμανική χαρτογραφική συμβολή από την Αναγέννηση στη νεώτερη εποχή”, στο *Γερμανοί χαρτογραφούν την Ελλάδα, από τον 16<sup>ο</sup> στον 19<sup>ο</sup> αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη).

26 Το 1841-1843 στην Παλαιστίνη, τη Μικρά Ασία και την Ελλάδα και σε άλλες περιοχές της νοτιοανατολικής Ευρώπης, ενώ πραγματοποιεί και άλλα το 1870, 1871 και 1888.

εθνογραφικών - εθνοκρατικών χαρτών σύμφωνα με τις ελληνικές απόψεις για το Ανατολικό Ζήτημα. Η επίμονη πίεση του Παπαρρηγόπουλου στον Kierpert, όπως τεκμηριώνεται στη σχετική αλληλογραφία τους (Οκτώβριος 1877, Φεβρουάριος 1878), με την παράθεση ιστορικών επιχειρημάτων, ώστε ακόμα και οι χρωματισμοί στους χάρτες του να είναι συμβολικά συμβατοί με τις ελληνικές απόψεις,<sup>27</sup> φαίνεται να αποδίδει με την έκδοση στο Βερολίνο (1878) του σχετικά ευνοϊκού για την Ελλάδα “εθνοκρατικού” χάρτη με τίτλο *Πίναξ των Ελληνικών Χωρών μετά των Παρακείμενων Αλβανικών, Σλαβικών και Ρουμανικών*, που απεικονίζει ένθετα και την Κύπρο. Ο χάρτης αυτός αποτελεί στην πραγματικότητα αναθεώρηση λίγο προγενέστερου “εθνογραφικού” χάρτη του διάσημου Γερμανού γεωγράφου και χαρτογράφου με αντίθετο περιεχόμενο για τα ελληνικά συμφέροντα.<sup>28</sup>

Την κρίσιμη χρονιά του 1878, εκδίδεται η ελληνική επιτελική σειρά φύλλων χάρτη, με τίτλο Γενικών Επιτελείων 1878, με την απεικόνιση των βόρειων περιοχών, εκτός της τότε ελληνικής επικράτειας (Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία).<sup>29</sup> Ο χάρτης αυτός, ως σύνθεση και περιεχόμενο είναι παράγωγος του λεγόμενου “πρόχειρου” αυστριακού στρατιωτικού χάρτη της κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων,<sup>30</sup> γνωστού και ως “χάρτη του von Scheda”, στη σμίκρυνση 1 εκ. προς 3 χλμ. Τους χάρτες της “πρόχειρης” αυτής σειράς (ή “χάρτες 1:300.000”), αρχικά σε εβδομήντα δύο φύλλα και αργότερα σε διακόσια επτά φύλλα, επιμελείται και εκτυπώνει στο στρατιωτικό Γεωγραφικό Ινστιτούτο της Βιέννης, κατά την τριετία 1873-1876, ο Josef Ritter von Scheda.<sup>31</sup> Οι ελληνικοί επιτελικοί χάρτες του 1878 είναι σμικρυνμένοι κατά 1.4 φορές ως προς τα αυστριακά πρότυπά τους, εφόσον το 1 εκ. αντιστοιχεί σε 4.2 χλμ. στο έδαφος. Είναι αξιοσημείωτη η χρονική σύμπτωση της έκδοσης του χάρτη αυτού, με τις σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξελίξεις του ρωσοτουρκικού πολέμου, (1877-1878),<sup>32</sup> και με το Συνέδριο του Βερολίνου (1878).

---

27 Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία Παπαρρηγόπουλου – Kierpert, βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

28 Βλ. Λιβιεράτος, 2001 και 2009, ό.π.

29 Η εκτύπωση γίνεται στο λιθογραφείο του Κ. Γ. Κόλμαν των Αθηνών.

30 Για τις αυστρουγγικές γεωπολιτικές επιδιώξεις στις ευρωπαϊκές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. τη σύνοψη του Γ. Στεφανίδη, 2003, “Η ‘Δυαδική Μοναρχία’ της Αυστροουγγαρίας και η νοτιοανατολική Ευρώπη, 1875-1914”, στο *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση, τέλη 19<sup>ου</sup> – αρχές 20<sup>ου</sup> αι.*, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.), Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.

31 Για περισσότερα, σχετικά με τους χάρτες της σειράς αυτής, βλ. Boutoura C., N. Ploutoglou, A. Tsorlini, 2011, “The von Scheda 1:300.000 map tradition as the basis for the official map coverage of Greece and its updating in late 19th century”, *e-Perimetron*, 6, 1, 39-45.

32 Η προέλαση των Ρώσων και η πτώση της Ανδριανούπολης τους έφερε προ της Κωνσταντινούπολης και οδήγησε στην ανακωχή προς στις 20 Ιανουαρίου του 1878.

### **“Θεσσαλικό” - Σύνοδος Βερολίνου – Διάσκεψη Πρέβεζας – Χρυσόχοου**

Οι εξελίξεις είναι πια ραγδαίες. Η πίεση που ασκείται για στρατιωτική διεκδίκηση της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου είναι μεγάλη. Ο ελληνικός στρατός εισβάλλει στη Θεσσαλία, στο Δομοκό, την ημέρα της ανακωχής του ρωσοτουρκικού πολέμου 20 Ιανουαρίου 1878, με αξιόλογη δύναμη 20.000 ανδρών, υπό τον αντιστράτηγο Σκαρλάτο Σούτσο και αρχηγό του Επιτελείου τον συνταγματάρχη Ιφικράτη Κοκκίδη. Παρότι ο μεγάλος ενθουσιασμός των τοπικών πληθυσμών οδήγησε σε εξέγερση, οι διεθνείς συγκυρίες δεν ήταν ευνοϊκές και ελληνικός στρατός ανακλήθηκε από το Δομοκό σχεδόν αμέσως. Ένα μήνα μετά τη ρωσοτουρκική ανακωχή και την ελληνική εισβολή στη Θεσσαλία, η Ρωσία επέβαλε τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου,<sup>33</sup> αρνητική για τα ελληνικά εθνικά προσδοκώμενα, αλλά και για τα συμφέροντα των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες οδήγησαν τη Ρωσία, μόλις τέσσερις μήνες μετά, στο Συνέδριο του Βερολίνου,<sup>34</sup> καταργώντας έτσι de facto τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου.

Τα “κέρδη” για την Ελλάδα ήταν η άμεση διατήρηση του status quo της Μακεδονίας και της Θράκης, νότια της Ροδόπης,<sup>35</sup> και η ειδική απόφαση για έναρξη διαπραγματεύσεων μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για την παραχώρηση στην πρώτη εδαφών της Θεσσαλίας και της Ηπείρου.<sup>36</sup> Οι ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις, για την παραχώρηση στην Ελλάδα θεσσαλικών και ηπειρωτικών εδαφών, άρχισαν στις 25 Ιανουαρίου 1879 με τη Διάσκεψη της Πρέβεζας και ήταν ιδιαίτερα επίπονες, μέχρι την τελική υπογραφή της συνθήκης, στις 20 Ιουνίου 1881. Σύμφωνα με αυτήν, η Ελλάδα αποκτούσε τη Θεσσαλία, εκτός από την περιοχή της Ελασσόνας, καθώς και την επαρχία της Άρτας. Η υπόλοιπη Ήπειρος παρέμεινε στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας στο ελληνικό κράτος είναι γεγονός κρίσιμης σημασίας, όχι μόνο επειδή είναι το δεύτερο μεγάλο βήμα προς την εθνική ολοκλήρωση, μετά την ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων, αλλά κυρίως για τους νέους οικονομικούς όρους που έφερνε η προσθήκη της θεσσαλικής γεωγραφίας, προσφέροντας στο αδύναμο κράτος μείζονα “ζωτικό χώρο” ύψιστης οικονομικής και στρατηγικής προοπτικής.

Εκτός του “χαρτογραφικού” ρόλου του Παπαρρηγόπουλου, στην υπόθεση των ελληνικών διεκδικήσεων του Συνεδρίου του Βερολίνου, ιδιαίτερα σημαντική είναι

---

33 20 Φεβρουαρίου 1878.

34 13 Ιουνίου – 13 Ιουλίου 1878.

35 Αντί της ένταξής τους στη Μεγάλη Βουλγαρία, με βάση τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου.

36 Η απόφαση αυτή του Συνεδρίου του Βερολίνου ήταν ουσιαστικά δεσμευτική εφόσον ο Μεγάλος Δυνάμεις θα μεσολαβούσαν, αν δεν θα υπήρχε συμφωνία μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

και η συμβολή και ενός άλλου προσώπου, λιγότερο γνωστού, του Μιχαήλ Χρυσοχόου. Ο ιστοριοδίφης Χρυσοχόου, ένας Ηπειρώτης κάτοικος Λαρίσης, ασχολήθηκε με την τοπική γεωγραφία, ιδιαίτερα των “αδελφών χωρών”(όπως τις αποκαλεί) Ηπείρου και Θεσσαλίας, την εθνογραφία και τις σχετικές χαρτογραφήσεις, χρησιμοποιώντας υπάρχοντες χάρτες, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19<sup>ου</sup> αι. και τις αρχές του 20<sup>ου</sup>. Στο ιστορικής σημασίας έργο του, του 1879, για τις οριοθετικές αποφάσεις της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας, σχετικά με τη γεωγραφία του Πηνειού και του Θυάμιδος (Καλαμά),<sup>37</sup> περιγράφει και τεκμηριώνει τη γεωγραφική του εργασία στην Ήπειρο και Θεσσαλία. Την εργασία αυτή έκανε για λογαριασμό και με τις δαπάνες της Κεντρικής Επιτροπής των εθνικών σωματείων της εποχής, “Εθνική Άμυνα” (1876-1883) και “Αδελφότης” (1876-1879;),<sup>38</sup> για τη σύνταξη σχετικών χαρτών των περιοχών, τις οποίες διεκδικεί η Ελλάδα στο Συνέδριο του Βερολίνου. Εκεί, ο Χρυσοχόου σημειώνει: *Κατά τα τελευταία έτη, ότε εμαίνετο ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος και ήτο ανάστατος η ανατολή, από στιγμής δε εις στιγμήν περιεμένετο και της Ελληνικής φυλής η συμμετοχή, έλαβον αφορμήν να σχεδιαγραφήσω πολλές θέσεις αξίας λόγου της Θεσσαλίας της Ηπείρου και της Μακεδονίας, διελθών δια του πλείστου μέρους των χωρών τούτων. Μετά το πέρας των εργασιών, ας ενήργουν εντολή και δαπάνη της Κεντρικής Επιτροπής της Αμύνης και Αδελφότητας μοι ανετέθη η σύνταξις χάρτου της Θεσσαλίας κατά διάγραμμα ωρισμένον επί σκοπώ ιδίω. Εκπονήσας τούτον καθόσον αι έκτακται περιστάσεις και οι προφανείς κίνδυνοι μοι επέτρεπον, εν Λαρίσησιν τότε διαμένων, παρέδωκα αυτόν, όσον το δυνατόν εντελέστερον εις τους εντολείς τον Φεβρουάριον του 1877.*

Στο Βερολίνο, μετά από γαλλική πρόταση και προφανή διοχέτευση της εργασίας του Χρυσοχόου στο περιβάλλον του Συνεδρίου, συζητείται, με αγγλικές αντιρρήσεις, να τεθεί ως το προς βορρά όριο της Ελλάδας ο ποταμός Καλαμάς (ο ιστορικός Θύαμις). Η μελέτη του Χρυσοχόου τεκμηριώνει τις ελληνικές θέσεις στις συζητήσεις για τη νέα οριοθέτηση. Παραδίδεται στον Γ. Ζηνόπουλο, Ευρυτάνα πολιτικό, μέλος της τριμελούς ελληνικής επιτροπής στην Διάσκεψη της Πρέβεζας, με τους Αλ. Σούτσο και Πάνο Κολοκοτρώνη, για χρήση εκεί της περιγραφής των *...προς βορράν κοιλάδων των ποταμών Πηνειού και Θυάμιδος και ιδίως τας περι των πηγών αυτού παρατηρήσεις μου εν ιδίω διαγράμματι...*, όπως σημειώνει ο ίδιος. Στις, μετά την αποτυχημένη διάσκεψη της Πρέβεζας, επόμενες μακρές διαπραγματευτικές προσπάθειες στην Κωνσταντινούπολη (τέλη Αυγούστου 1879, μέσα Ιουνίου 1880 και τέλη Φεβρουαρίου 1881) και αφού άλλαξε η αγγλική πολιτική υπέρ των ελληνικών απόψεων (Απρίλιος 1880),<sup>39</sup> το έργο του Χρυσοχόου

37 Βλ. Μ. Χρυσοχόου, 1879. Σύντομος Ορεογραφική και Υδρογραφική Έκθεσις των Κοιλάδων Πηνειού και Θυάμιδος. Αθήνησι: Τυπογρ. Ν. Γ. Πάσσαρη.

38 Βλ. π.χ. Ι. Μιχαηλίδης, 2004. “Το μακεδονικό λόμπι των Αθηνών”, *Επτά Ημέρες*, 17/10/2004. Αθήνα: Εφημερίδα Καθημερινή.

39 Η πολιτική του Gladstone και αργότερα του Bismarck οδηγεί στην κατάληξη των διαπραγ-

οπλίζει αποφασιστικά την ελληνική αντιπροσωπεία, έναντι των τεχνικά ανέτοιμων Οθωμανών στο θέμα της οριοθέτησης.<sup>40</sup>

Με τις εμπειρίες του ρόλου των χαρτών στα σημαντικά δρώμενα της δεκαετίας του '70 που αποκόμισε η πολιτική, οικονομική, πνευματική και στρατιωτική ελίτ και μετά τα γεγονότα από το Συνέδριο του Βερολίνου μέχρι την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας (1878-1881) φαίνεται να συνειδητοποιείται πλέον η επείγουσα ανάγκη για μια νέα χαρτογραφική απεικόνιση του διευρυμένου Βασιλείου, του οποίου οι γεωγραφικές φιλοδοξίες γίνονται τώρα μεγαλύτερες. Παρότι η γερμανική χαρτογραφική παρουσία στην Ελλάδα, έστω στο περιβάλλον επιρροής των αρχαιολογικών ερευνών, ήταν έντονη τη δεκαετία του '70, τώρα παρατηρείται μια πολύ ενδιαφέρουσα, αλλά και αποτελεσματική στροφή προς την αυστριακή χαρτογραφική υποστήριξη.<sup>41</sup>

### ***Χαρτογράφηση της συνοριακής γραμμής του 1881 – Ardagh – Κοκκίδης***

Όπως είχε συμβεί και στην περίπτωση της πρώτης οριοθέτησης και “οριογράφησης” του νέου κράτους το 1832, όταν οι αξιωματικοί της επιτροπής χάραξης των συνόρων, ο Γάλλος J. Barthélemy, ο Άγγλος G. Baker και ο Ρώσος A. de Scalon, με τη συμμετοχή από ελληνικής πλευράς του Γιαννάκη Στάικου, του έμπιστου στον Ιωάννη Κωλέττη και την απουσία λόγω αποχώρησης από την επιτροπή της τουρκικής πλευράς, συνέταξαν τον χάρτη της “διοριστικής γραμμής” (1834), από τις εκβολές του Ασπροπόταμου (δυτικά) μέχρι τις εκβολές του Σπερχειού (ανατολικά), με βάση το σχετικό πρωτόκολλο του 1830, και της επικύρωσής του, το 1832,<sup>42</sup> έτσι και τώρα, το 1881, έγινε χάραξη των νέων συνόρων, υπό την χαρτογραφική επίβλεψη του έμπειρου βρετανού αξιωματικού του Μηχανικού John Charles Ardagh,<sup>43</sup> ο οποίος είχε ήδη οριοθετήσει τα σύνορα της Βουλγαρίας (1878-1879), με βάση τις αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου.

Τα μέσα Ιουνίου 1881, μετά τις γνωστές επίπονες διαπραγματεύσεις για την οριο-

---

ματεύσεων το τέλος Φεβρουαρίου 1881 και την τελική συμφωνία της κυβέρνησης Κουμουνοδούρου στις 24 Μαΐου 1881, για την ενσωμάτωση στην Ελλάδα της Θεσσαλίας, εκτός της περιοχής της Ελασσόνας, και της Άρτας, μέχρι τον Άραχθο.

40 Στ. Μπέττης, 1997, ‘Κουρεντιακά’: η για την άλλωτε επαρχία Κουρέντων και τα 88 χρόνια της (από την αρχαιότητα ως το 1913). Ιωάννινα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση.

41 Για μια συζήτηση σχετικά με την αυστριακή χαρτογραφική επιρροή στην Ελλάδα στα τέλη του 19<sup>ου</sup> και τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αι., βλ. E. Livieratos, 2011, “Panorama of the Austrian cartographic impact in the late 18<sup>th</sup>, 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> century Greece. A strong example of the international character of Cartographic Heritage”, *e-Perimetron*, 6, 1, 113. Επίσης, E. Βόγλη, 2009, “Το ελληνικό κράτος, 1889-1896: Η εποχή και τα κυριότερα γνωρίσματά της”, πρόσθεμα στο E. Λιβιεράτος, *Χαρτογραφικές Περιπέτειες...*, ό.π.

42 Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

43 Για τη δράση του Ardagh βλ. Sidney Lee (ed.), 1912, *Dictionary of national biography*, Second supplement, Vol.1, Macmillan.

θέτηση, στις οποίες συμμετείχε ως ο βρετανός εκπροσώπος στην επιτροπή της χάραξης, μαζί με εκπροσώπους της Γερμανίας, Αυστροουγγαρίας, Γαλλίας, Μεγ. Βρετανίας, Ελλάδας, Ιταλίας, Ρωσίας και Τουρκίας (με διατυπωμένη επιφύλαξη της τελευταίας),<sup>44</sup> ο Ardagh ανέλαβε επικεφαλής της τοπογραφικής επιτροπής χάραξης και απεικόνισης, μιας δύσκολης εργασίας, η οποία ολοκληρώθηκε στα τέλη Οκτωβρίου και υπογράφηκε η έγκρισή της στην Κωνσταντινούπολη στις 27 Νοεμβρίου. Από ελληνικής πλευράς, μέλος της επιτροπής ήταν ο εξηνταπεντάχρονος τότε ευπατρίδης Γεράσιμος Α. Μεταξάς, ανώτατος αξιωματικός του πυροβολικού, ο οποίος είχε ήδη συνδέσει το όνομά του με τη Θεσσαλία το 1854, όταν σχεδίασε εισβολή στην Καλαμπάκα, κατά την εξέγερση του 1854, επικεφαλής “δικού του” εθελοντικού στρατιωτικού τμήματος. Η εργασία του Ardagh, αν και τοπικής έκτασης, ήταν επιστημονικά η σπουδαιότερη τοπογραφική χαρτογράφηση στη χώρα, μετά τις επίσης τοπικές πρωσικές χαρτογραφήσεις στην Αττική. Αποτέλεσμά της είναι η σύνταξη ενός χάρτη (Carte de la Nouvelle Frontière Turco-Grecque), γνωστού ως Χάρτη του Ardagh, ο οποίος τυπώθηκε στο Λονδίνο το 1881 και 1882, σε δεκαπέντε φύλλα (μαζί με το φύλλο του τίτλου), σε σμίκρυνση 1 εκ. προς 500 μέτ., με τον μεσημβρινό των Παρισίων ως αφετηρία των γεωγραφικών μηκών.

Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας έφερε τη χώρα ενώπιον των άμεσων πρακτικών αναγκών διαχείρισης των θεσσαλικών γαιών, μαζί με τη μεταφορά του οθωμανικού δικαίου, που τις όριζε μέχρι τότε, στο (ευρωπαϊκό) δίκαιο του νέου ελληνικού κράτους και ενδυνάμωσε την προς βορρά γεωγραφική δυναμική προς τη Μεγάλη Ιδέα και την εθνική ολοκλήρωση. Οι μεγάλες ανάγκες για χάρτες και οι απαιτήσεις για μια χαρτογραφική υποδομή είναι τώρα απαραίτητες και επείγουσες για ένα εδαφικά διευρυμένο (με τη Θεσσαλία) κράτος, αλλάμειοικονομική και τεχνική αδυναμία άμεσης εκπόνησης ενός ελληνικού προγράμματος νέας ενδογενούς συστηματικής τοπογραφικής χαρτογράφησης της χώρας, για τη δημιουργία νέων χαρτών σε σμίκρυνση (κλίμακα) “καλύτερη” από τις μέχρι τώρα διαθέσιμες. Αυτό οδήγησε στην αναγκαστικά συμβιβαστική επιλογή δημιουργίας ενός “παράγωγου” χάρτη για τη χώρα, ο οποίος θα καλύπτει πλέον όλη την επικράτεια. Μια “καλύτερη” σμίκρυνση θα ήταν π.χ. 1 εκ. στο χάρτη προς 1 χλμ. ή και λιγότερο του χιλιομέτρου στο έδαφος, ενώι μέχρι τότε σμικρύνσεις αντιστοιχούσαν στο 1 εκ. προς 2 ή 3 ή 4.2 ή και 5 χλμ. όπως ήταν αντίστοιχα, οι περιπτώσεις των διαθέσιμων χαρτών του Dérdit(1852), του von Scheda (1873-1876), του ελληνικού Γενικού Επιτελείου, αυστριακής επικουρίας(1878) και οι χάρτες του Kierpert της Θεσσαλίας και Ηπείρου(1871, 1880).

Χαρακτηριστικό της μέχρι τότε επιστημονικής και τεχνικής αδυναμίας σύνταξης χαρτών από τις ελληνικές υπηρεσίες είναι το σχόλιο του Μιχαήλ Χρυσόχου το

---

44 Βλ. Λιβιεράτος, ό.π.

1879:<sup>45</sup> *Η έκδοσις χάρτου εν Ελλάδι, όπου, ως γνωστόν, πάντα είναι ελλιπή και δυσέφικτα, δικαίως φαίνεται έργον παράβολον και εις αποτυχίαν καταδεδικασμένον. Η ανεπάρκεια των επιστημονικών ημών γνώσεων και η ευτέλεια των μέσων εulόγως εμβάλλουσιν εις αμηχανίαν και εις δισταγμούς πάντα έχοντα αίσθησιν των δυσχερειών και συνείδησιν...* Η σημείωση αυτή, συμπυκνώνει εναργέστατα τις δομικές δυσκολίες του τεχνικού χαρτογραφικού πολιτισμού (και όχι μόνο τεχνικού), που αντιμετωπίζει διαχρονικά το ελληνικό κράτος, από την ίδρυσή του,<sup>46</sup> και ιδιαίτερα κατά τον 19<sup>ο</sup> αι., προς τα τέλη του οποίου ενσωματώνεται η Θεσσαλία.

Όπως φαίνεται και από την περίπτωση των χαρτών του ελληνικού Επιτελείου, του 1878 (Ηπειρος, Θεσσαλία, Μακεδονία), οι οποίοι συντάσσονται με βάση τη σειρά των φύλλων χάρτη του “πρόχειρου” αυστριακού στρατιωτικού χάρτη της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, γνωστού και ως χάρτη von Scheda, η ελληνική πλευρά χρησιμοποιεί αυτούς τους αυστριακούς χάρτες, που παράγονται την τριετία 1873-1876 και καλύπτουν, με συστηματικό τρόπο, τα προς βορρά εδάφη εκτός των συνόρων του 1832. Τα φύλλα του χάρτη του Dérôt σμικρύνονται κατά 1.5 φορές, ώστε να προσαρμοστούν στη σμίκρυνση των αυστριακών φύλλων, και επανασχεδιάζονται ώστε να προσαρμοστούν στις διαστάσεις των σχεδόν τετραγωνικών φύλλων της αυστριακής σειράς, διαστάσεων περίπου 50 επί 50 εκατοστών, που απεικονίζουν γεωγραφικό χώρο περ. 1° 39' επί περ. 1° και 9', κατά γεωγραφικό μήκος και πλάτος αντιστοίχως, ενώ φέρουν στο πλαίσιο τους βήμα γεωγραφικού πλέγματος των μεσημβρινών και παραλλήλων ανά 3'.<sup>47</sup>

Αποτέλεσμα θα είναι να τυπωθεί το 1884 ο Χάρτης του Βασιλείου της Ελλάδος, στο ιδιαίτερα προηγμένο την εποχή εκείνη καισαροβασιλικό στρατιωτικό Γεωγραφικό Ινστιτούτο της Βιέννης, όπου τυπώνονται οι ελληνικοί στρατιωτικοί χάρτες, εφόσον ο ελληνικός στρατός δεν διαθέτει δικά του εκτυπωτικά μέσα μέχρι το 1919.<sup>48</sup> Η σμίκρυνση των ένδεκα φύλλων του χάρτη είναι 1 εκ. προς 3 χλμ., στις διαστάσεις των φύλλων της σειράς von Scheda και είναι γνωστός ως “χάρτης του Ιφικράτη Κοκκίδη”, του επιτελάρχη της εφήμερης εισβολής στη Θεσσαλία στις αρχές του 1878, αντισυνταγματάρχη του Μηχανικού, ευπατρίδη, γλωσσομαθή, καθηγητή της στρατιωτικής ιστορίας και περισσότερο γνωστού για τα αρχιτεκτονικά του έργα, μεταξύ των οποίων και το μέγαρο του Φιλολογικού Συλλόγου “Παρνασσός” (1890).

Ο χάρτης αυτός, του διευρυμένου το 1881 Βασιλείου της Ελλάδος (1884), που κυ-

45 Βλ. Χρυσόχου, 1879, ό.π.

46 Ε. Λιβιεράτος, 2001. “Σχόλια περί την Χαρτογραφία, τους Χάρτες και τις Ελληνικές τους ‘περιπλοκές’”, *Γεωγραφίες*, τχ. 1, 5672, Αθήνα: Εξάντας.

47 Βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2009, ό.π., Boutoura et al., 2010, ό.π.

48 K. und K. Militärischen Geografischen Institute in Wien, βλ. Λιβιεράτος, 2003, ό.π.

κλοφορεί και σε γερμανόγλωσση έκδοση με τίτλο General Karte des königreiches Griechenland (1885) δεν είναι καθαρά “τοπογραφικός”, με την έννοια των παλαιότερων χαρτών του Dérôt, αλλά αποτελεί κλασσικό παράδειγμα “παράγωγου” χάρτη,<sup>49</sup> ενημερωμένου όμως με τις εργασίες στη Θεσσαλία, των Κοκκίδη, Χρυσόχοου και με τις αναθεωρήσεις του Kierpert στον χάρτη του της Ηπείρου και Θεσσαλίας του 1881.

### **Το β΄ μισό της δεκαετίας του 1880 και προς τον 20<sup>ο</sup> αιώνα**

Το β΄ μισό της δεκαετίας του 1880 είναι καθοριστικό για τις εξελίξεις στα χαρτογραφικά πράγματα της χώρας. Το 1887 είναι σημαντικός σταθμός για τα έργα υποδομής και για τους ρόλους που καλούνται να διαδραματίσουν οι στρατιωτικοί και οι μηστρατιωτικοί μηχανικοί στο αναπτυξιακό πλαίσιο που σχεδιάζει ο Χαρίλαος Τρικούπης.<sup>50</sup> Η αναδιάρθρωση της τεχνικής εκπαίδευσης εκείνης της χρονιάς δεν είναι άσχετη με την ανάθεση των γεωδαιτικών επιστημών και εφαρμογών στον στρατιωτικό τομέα, των γεωδαιτικών και τοπογραφικών εργασιών, της χαρτογράφησης και του κτηματολογίου, αλλά και με την αναδιάταξη της παρέμβασης των στρατιωτικών μηχανικών και της επιρροής τους στα νέα μεγάλα τεχνικά έργα της χώρας. Ο σταθμός αυτός του 1887 και άλλες ιστορικές συγκυρίες αργότερα, θα επηρεάσουν καθοριστικά και για περίπου έναν αιώνα την εξέλιξη των χαρτογραφήσεων και του κτηματολογίου στο τεχνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και στις μη στρατιωτικές τους εφαρμογές.

Τρία αξιοσημείωτα γεγονότα της χρονιάς αυτής θα καθορίσουν την ιστορία των αποτυπώσεων και απεικονίσεων του γεωχώρου στη Ελλάδα και θα ρυθμίσουν τη μετέπειτα πορεία των χαρτογραφήσεων στη χώρα. Είναι,

- α) η υποβάθμιση των τοπογραφικών σπουδών στο Πολυτεχνείο (δηλαδή των μηστρατιωτικών τοπογραφικών σπουδών),
- β) η ίδρυση, για πρώτη φορά, διακριτού στρατιωτικού τοπογραφικού τμήματος στο Μηχανικό και
- γ) η έναρξη φιλόδοξων ελληνικών στρατιωτικών τοπογραφικών εργασιών αποτύπωσης στη Θεσσαλία, στην περιοχή Δομοκού, υπό τον αξιόλογο ανθυπολοχαγό Αλέξανδρο Ν. Μαυροκορδάτο, έμπειρο από τη συμμετοχή του στις εργασίες της πρωσικής στρατιωτικής αποστολής στην Αττική, τη δεκαετία του '70.

Η επιλογή του στρατιωτικού τομέα για τη χαρτογράφηση της χώρας, σε βάρος του πολιτικού τομέα, οφείλεται στη συνεχώς αυξανόμενη, συντεχνιακού τύπου, ισχύ

---

49 Για τους χαρτογραφικούς αυτούς ορισμούς βλ. Ε. Λιβιεράτος, 1988, *Γενική χαρτογραφία και εισαγωγή στη θεματική χαρτογραφία*, Β΄ έκδ., Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.

50 Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.



που αποκτούσαν οι στρατιωτικοί μηχανικοί στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο της χώρας, ιδιαίτερα μετά τα επαγγελματικά προνόμια που τους παραχώρησε η κυβέρνηση Κουμουνδούρου το 1878. Επιπλέον, το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης, ως κατ' εξοχήν γεωγραφικό, δεν μπορούσε παρά να βασιστεί στην απόλυτα στρατιωτική διαχείριση των χαρτογραφήσεων και των χαρτών.<sup>51</sup>

Οι φιλόδοξες εργασίες χαρτογράφησης της Θεσσαλίας, από την ομάδα Μαυροκορδάτου, αναπτύχθηκαν στις περιοχές Δομοκού, Φαρσάλων, Αβαρίτσας, Υπάτης και Ρεντίνας και διήρκεσαν δύο χρόνια (1887-1889). Είναι οι πρώτες αμιγώς ελληνικές συστηματικές σχετικές εργασίες, σχεδιασμένες σε σμίκρυνση 1 εκ. στο χάρτη προς 500 μέτ. στο έδαφος και ισοΰψεις καμπύλες του εδαφικού ανάγλυφου ανά 10 μέτ. υψομετρικής διαφοράς, οι οποίες εκτυπώθηκαν στο αθηναϊκό λιθογραφείο του Γ. Γρούνδμαν. Όμως οι εργασίες αυτές ήταν τελικά άτυχες, ίσως γιατί δεν ολοκληρώθηκαν με την αναμενόμενη ταχύτητα ή γιατί έπεσαν “θύματα” των ευρύτερων σχεδιασμών του Τρικούπη και των συμβούλων του, για τη συνολική κρατική χαρτογράφηση και κτηματογράφηση της χώρας.<sup>52</sup>

Οι εργασίες Μαυροκορδάτου στη νότια Θεσσαλία διακόπηκαν το 1889, μόλις δύο χρόνια μετά την έναρξή τους, όταν η κυβέρνηση Τρικούπη κάλεσε στην Ελλάδα μια τριμελή στρατιωτική αυστριακή χαρτογραφική στρατιωτική αποστολή,<sup>53</sup> υπό τον αντισυνταγματάρχη Heinrich Hartl, στην οποία συμμετείχαν αρχικά τρεις νεαροί αξιωματικοί του Μηχανικού ο υπολοχαγός Ευλάμπιος Μεσσαλάς και οι ανθυπολοχαγοί Κωνσταντίνος Νίδερ και Κωνσταντίνος Κωνσταντινόπουλος, στους οποίους θα προστεθούν αργότερα και άλλοι ικανοί αξιωματικοί, μεταξύ των οποίων και ο Α. Ν. Μαυροκορδάτος, για να οργανωθεί σε επιστημονικές βάσεις η πρώτη κρατική χαρτογραφική υπηρεσία της χώρας. Οι πρώτες συστηματικές επιστημονικές τοπογραφικές, κτηματολογικές και χαρτογραφικές εργασίες του ελληνικού κράτους γίνονται σε πρώτη φάση την περίοδο 1889-1896 με την άμεση αυστριακή καθοδήγηση και εποπτεία. Η υπηρεσία αυτή, περισσότερο γνωστή ως Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού, παρά το “χαρτογραφικό δράμα” στον άτυχο πόλεμο του 1897,<sup>54</sup> θα διαδραματίσει απόφασιστικό ρόλο αμέσως μετά, με την αυστριακή υποστήριξη, όπως και στους Πολέμους του 1912-1913, τη Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-1922, αλλά και έμμεσα, προηγουμένως, στον Μακεδονικό Αγώνα.<sup>55</sup>

---

51 Για περισσότερα σχετικά με το ρόλο των στρατιωτικών στα τεχνικά έργα της χώρας βλ. Λιβιεράτος, ό.π. και τη σχετική βιβλιογραφία εκεί.

52 Βλ. Λιβιεράτος, ό.π.

53 Για την επιλογή της αυστριακής λύσης της χαρτογράφησης της χώρας, βλ. E. Livieratos, 2011, “Panorama of the Austrian cartographic impact...”, ό.π.

54 Βλ. Λιβιεράτος, ό.π.

55 Βλ. Πλούτογλου Ν., Μ. Παζαρή, Κ. Παπαδόπουλος, 2004, “Χαρτογραφώντας τη δράση του Παύλου Μελά”, στο Ι. Μιχαηλίδης, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.) *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία*, Θεσ-

### *Μετά το 1897*

Η μετά το 1897 δεύτερη φάση της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας, την περίοδο 1898-1912, εξελίσσεται υπό την διοίκηση των δύο λαμπρών αξιωματικών της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας, του Αλέξανδρου Κοντόσταυλου πρώτα και του Ευλάμπιου Μεσσαλά μετά, με προτεραιότητα πεδίου δράσης τη Θεσσαλία και τα προς βορρά σύνορά της. Σύντομα η Χαρτογραφική γίνεται σώμα ελίτ του στρατεύματος, με αξιωματικούς προσωπικότητες, οι οποίοι θα παίξουν ενεργό ρόλο στις μετέπειτα γενικότερες ιστορικές εξελίξεις στη χώρα. Άλλωστε, σεν είναι αυτό ανεξήγητο, εφόσον η Χαρτογραφική, από το αντικείμενό της, φαίνεται να είναι το πρακτικό πεδίο εφαρμογής των οραμάτων της εθνικής ολοκλήρωσης στον “ζωτικό χώρο” της Μεγάλης Ιδέας.<sup>56</sup>

Μετά τη λήξη του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου των “τριάντα ημερών”, το 1897, μια πολυεθνική επιτροπή από τη Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστροουγγαρία, Γερμανία, Ιταλία, Τουρκία και Ελλάδα, την οποία εκπροσώπησαν ο διπλωμάτης Γ. Φοντάνας (πρόξενος στο Μοναστήρι το 1890), ο ταγματάρχης του Μηχανικού Ναπολέον Σωτήλης, ο γραμματέας Παπαδιαμαντόπουλος και ο ανθυπίαρχος Γεώργιος Βάσσος,<sup>57</sup> ανασχεδιάζει στη Θεσσαλία τη χάραξη των συνόρων του 1881, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο της σχετικής συνθήκης ειρήνης της Κωνσταντινούπολης, χωρίς σημαντικές απώλειες για την Ελλάδα.<sup>58</sup>

Η περίοδος της διοίκησης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας από τον Μεσσαλά ήταν από τις πλέον παραγωγικές στις εργασίες πεδίου, ιδιαίτερα για την προετοιμασία, από το 1906, των φύλλων χάρτη της Θεσσαλίας σε σμίκρυνση 1 εκ. στο χάρτη προς 750 μέτ. στο έδαφος, η λεγόμενη “σειρά 1:75.000”, στην οποία περιλαμβάνεται και η επικαιροποίηση των χαρτών της χαρτογράφησης Μαυροκορδάτου (1887-1889) στην περιοχή Δομοκού, στα πρότυπα της αντίστοιχης σειράς του αυστριακού στρατιωτικού “Ειδικού χάρτη” (Spezialkarte).<sup>59</sup> Ο Μεσσαλάς συντονίζει την εκτύπωση των φύλλων του χάρτη αυτού στη Βιέννη, ενώ λίγο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, το 1909, και μέχρι το Μακεδονικό Μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1917 (όταν και θα διακοπούν οι περίπου 40χρονοι δεσμοί αποτελεσματικής συνεργασίας της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας με το βιεννέζικο στρατιωτικό Γεωγραφικό Ινστιτούτο), γίνονται ελληνόγλωσσες ανατυπώσεις

---

σαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη. Επίσης, Ε. Λιβιεράτος, 2011, *Η Ελληνική χαρτογραφική πορεία προς τη Μακεδονία, 1871-1912*, Θεσσαλονίκη: ΦΑΑΘ.

56 Για περισσότερα στο θέμα αυτό και για τη δράση των αξιωματικών “χαρτογράφων” της Χαρτογραφικής (μεταξύ των οποίων και ο Παύλος Μελάς) στην Εθνική Εταιρία, τον Μακεδονικό Αγώνα, τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και άλλου, βλ. Πλούτογλου, Παζαρή, Παπαδόπουλος, 2004, ό.π., Λιβιεράτος, 2009 και 2011, ό.π.

57 Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

58 Βλ. την τότε επανέκδοση του χάρτη της Ηπείρου και Θεσσαλίας του Kierpert.

59 Βλ. Λιβιεράτος, 2003 και 2009, ό.π.

φύλλων της Generalkarte περιοχών ελληνικού ενδιαφέροντος, κυρίως της Μακεδονίας, από ιδιωτικούς αθηναϊκούς εκδοτικούς οίκους, όπως των Γ. και Κ. Κοντογόνη.

Οι χάρτες της Χαρτογραφικής, που θα παραχθούν υπό τη διοίκηση Μεσσαλά και ιδιαίτερα τα “θεσσαλικά” φύλλα χάρτου θα αποτελέσουν τη “χαρτογραφική αιχμή του δόρατος” του στρατεύματος στην πορεία από τα θεσσαλικά σύνορα και τη Μελούνα προς την Ήπειρο και τη Μακεδονία, το 1912.

## Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βόγλη, Ε. 2003, “Σύντομη επισκόπηση του Ανατολικού Ζητήματος κατά τον 19<sup>ο</sup> αι.: Το ενδιαφέρον για τις ευρωπαϊκές κτήσεις της Τουρκίας”, στο *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση, τέλη 19<sup>ου</sup> – αρχές 20<sup>ου</sup> αι.*, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.), Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.
- Βόγλη, Ε. 2009, “Το ελληνικό κράτος, 1889-1896: Η εποχή και τα κυριότερα γνωρίσματά της”, στο Ε. Λιβιεράτος, *Χαρτογραφικές Περιπέτειες της Ελλάδας, 1821-1919*. Αθήνα: ΕΛΙΑ – ΜΙΕΤ
- Boutoura C., N. Ploutoglou, A. Tsorlini, 2011, “The von Scheda 1:300.000 map tradition as the basis for the official map coverage of Greece and its updating in late 19th century”, *e-Perimetron*, 6, 1, 39-45.
- Γούναρης, Β. Κ., διαδικτυακή ανακτ., 2011, “Εθνικές διεκδικήσεις, συγκρούσεις και εξελίξεις στη Μακεδονία, 1870-1912”, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, (<http://www.imma.edu.gr/imma/history/09.html>, επίσκεψη 26/9/2011).
- Κυριακίδης, Επαμ. 1892, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού 1832-1892*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιγγλέση.
- Λιβιεράτος, Ε. 1988, *Γενική χαρτογραφία και εισαγωγή στη θεματική χαρτογραφία*, Β΄ έκδ., Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη
- Λιβιεράτος, Ε. 2001, “Εισαγωγικά σχόλια στη γερμανική χαρτογραφική συμβολή από την Αναγέννηση στη νεώτερη εποχή”, στο *Γερμανοί χαρτογραφούν την Ελλάδα, από τον 16<sup>ο</sup> στον 19<sup>ο</sup> αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.
- Λιβιεράτος, Ε. 2001. “Σχόλια περί την Χαρτογραφία, τους Χάρτες και τις Ελληνικές τους «περιπλοκές»”, *Γεωγραφίες*, τχ. 1, 5672, Αθήνα: Εξάντας.
- Λιβιεράτος, Ε. 2003, “Ο πρώτος επιστημονικός χάρτης της βόρειας Ελλάδας”, στο *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση, τέλη 19<sup>ου</sup> – αρχές 20<sup>ου</sup> αι.*, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.), Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.
- Ε. Λιβιεράτος, 2004, “Εθνογραφικές απεικονίσεις της Μακεδονίας του 19<sup>ου</sup> αι.: Θύματα ή θύτες της χαρτογραφίας;”, στο *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία*, Ι. Μιχαηλίδης, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.), Θεσσαλονίκη: Δημοτική Βιβλιοθήκη, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Εθνική Χαρτοθήκη.

- Λιβιεράτος, Ε. 2009, *Χαρτογραφικές Περιπέτειες της Ελλάδας, 1821-1919*. Αθήνα: ΕΛΙΑ – ΜΙΕΤ.
- Λιβιεράτος, Ε. 2011, *Η Ελληνική χαρτογραφική πορεία προς τη Μακεδονία, 1871-1912*, Θεσσαλονίκη: ΦΑΑΘ.
- Livieratos, E. 2011, “Panorama of the Austrian cartographic impact in the late 18<sup>th</sup>, 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> century Greece. A strong example of the international character of Cartographic Heritage”, *e-Perimtron*, 6, 1, 113.
- Livieratos, E. 2011, “A new view on the French cartographic mapping footprints in the early life of the new Greek state (1827-1834)”, Proceedings of the 25<sup>th</sup> International Cartographic Conference, *Enlightened view on Cartography and GIS*, History of cartography and GI science / CO365, Paris, 3-8 July 2011.
- Livieratos, E. 2013, “Mapping Greece in 19th century”, in author’s academic webpage [http://cartography.web.auth.gr/Livieratos/fil/Mapping\\_GR\\_19th.html](http://cartography.web.auth.gr/Livieratos/fil/Mapping_GR_19th.html), επίσκεψη 16/12/2014.
- Λιβιεράτος, Ε. 2013, *Ευρωπαϊκή Χαρτογραφία και Πολιτική: Η περίπτωση της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Λιβιεράτος, Ε. 2015, “Η ‘χαρτογραφική συγκρότηση’ της Ελλάδας, μεταξύ δύο Καταστροφών, 1897-1922”, στον συλλογικό τόμο του Τμήματος Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών του ΑΠΘ προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Χριστογεώργη Καλτσίκη, Θεσσαλονίκη: ΤΑΤΜ-ΑΠΘ.
- Μιχαηλίδης, Ι. 2004. “Το μακεδονικό λόμπι των Αθηνών”, *Επτά Ημέρες*, 17/10/2004. Αθήνα: Εφημερίδα Καθημερινή.
- Μπέττης, Στ. 1997, “*Κουρεντικά*”: ή για την άλλοτε επαρχία Κουρέντων και τα 88 χρόνια της (από την αρχαιότητα ως το 1913). Ιωάννινα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση.
- Πλούτογλου Ν., Μ. Παζαρή, Κ. Παπαδόπουλος, 2004, “Χαρτογραφώντας τη δράση του Παύλου Μελά”, στο *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία*, Ι. Μιχαηλίδης, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.). Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.
- Στεφανίδης, Γ. 2003, “Η ‘Δυαδική Μοναρχία’ της Αυστροουγγαρίας και η νοτιοανατολική Ευρώπη, 1875-1914”, στο *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση, τέλη 19<sup>ου</sup>-αρχές 20<sup>ού</sup> αι.*, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.), Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.
- Χρυσόχοου, Μ. 1879. *Σύντομος Ορειογραφική και Υδρογραφική Έκθεσις των Κοιλάδων Πηνειού και Θυάμιδος*. Αθήνησι: Τυπογρ. Ν. Γ. Πάσσαρη.
- Wilkinson, H. R. 1951, *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool: University Press.